

ESKİ FATİH CAMİ'İ MESELESİ

Robert Anhegger

Bilindiği gibi Eski Fatih Camii, Sultan Mehmed II'nin emri üzerine 867-875 (1462-1470) yıllarında bina olunup 1179 (1765) senesinde bir zelzeleden yıkılmış ve 1181-1185 (1768-71) yılları arasında yeniden inşa edilmiştir¹.

C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin 1912, Textband s. 50 v. dd. Bildband s. 40 v. dd.) adlı eserinde, Fatih külliyesine epeyce yer ayırdığı halde, ne o ne de A. Gabriel, *Les Mosquées de Constantinople* (Syria, 1926, s. 382 v. d.) isimli makalesinde Eski Fatih Camii meselesini ele almışlardır. Ancak 1927'de M. Ağaoğlu'nun rekonstruksiyonu çıkdıktan sonra bilginler, bu konu ile meşgul olmağa başlamışlardır. Gerçekten Eski Fatih Camii, hem Sultan Mehmed II'nin yaptırdığı tek büyük cami olması itibarıyla hem de yeni başşehirde inşa edilen ilk selâtin-camii olarak Osmanlı mimarî tarihindeki yeri bakımından üzerinde önemle durulması gereken bir yapıdır.

I

1) Eski Fatih Camii hakkında şimdiye kadar çıkan bellibaşlı araştırmalar şunlardır:

Mehmed Aga Oğlu, *Die Gestalt der alten Mehmediye in Konstantinopel und ihr Baumeister*, Belvedere Nr. 46, Wien 1927. (Türkçesi: *Fatih Camii'nin şekli-i aslısı*, Hayat Mecmuası, No. 45, İstanbul 1927).

Mehmed Aga Oğlu, *The Fatih Mosque at Constantinople*, Art. Bull., XII, 1930, s. 179-195.

¹ Camii yıkıldıktan bir kaç gün sonra, 2. VI. 1765, binayı yeniden inşa etmek için gereken hazırlıklara girilmişdir (Vâsıf, *Tarih*, Bulak 1248, I, s. 177). Fatih ve Bayezid camilerinin kubbeleri bir kaç sene önce, 3. IX. 1754'te bir zelzeleden zarar görerek tamir edilmiştir (Vâsıf, *Tarih*, I, s. 24).

M. Riefstahl, *Selimiye in Konya, A Replica of the old Mosque of Fatih in Constantinople*, Art. Bull., XII, 1930, s. 311-318.

K. Wulzinger, *Die Apostelkirche und die Mehmediye zu Konstantinopel*, Byzantion, VII, Paris, 1932, s. 7-39.

Halim B. Kunter ve A. Saim Ülgen, *Fatih Camii*, Vakıflar Dergisi, I, Ankara 1938, s. 91-101.

Robert Anhegger, *Beiträge zur frühosmanischen Baugeschichte*, III, *Zum Problem der alten Fatih-Moschee in Istanbul*, İstanbul 1953, s. 28 v. dd. (Basılmakta olan Zeki Velidi Togan Armağanı'ndan ayrı baskı).

Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarîsi*, İstanbul 1953, s. 125 v. dd.

Ayrıca, A. Süheyl Ünver'in, *Fatih külliyesi ve zamanı ilim hayatı* (İstanbul 1946) adlı eseri burada zikredilebilir.

Sultan Mehmed II Camii'nin eski şeklini bulabilmek için bize yardım eden önemli kaynaklar şunlardır:

Yazılı kaynaklar:

Evliya Çelebi, *Seyâhatname* I, Yazma: Üniv. ktb. T.Y. Nr. 39, vr. 47 v. dd.-Basma: İstanbul 1314, s. 138 v. dd.

Hüseyin b. İsmail, *Hadikatü'l-Cevâmi*, İstanbul 1281, I, s. 8 v. dd.

Hezarfen Hüseyin, *Telhisü 'l-beyan fi kavânin-i âli 'Osman*, Yazma: Venezia, San Marco, Nr. 91, vr. 8 a v. d.². (bak. aşağıya).

Tarih-i Camii-i şerif-i Nuruosmanî, TOEM, ilâve, İst. 1335-1337, s. 14.

Fatih (Sultan Mehmed II) kütüphanesinde muhafaza edilen iki yazmada bulunan *kaydlar* (bak. E. H. Ayverdi, *z. o. y.*, s. 128).

Resimli kaynaklar:

Melchior Lorich tarafından çizilen resim (bak. E. H. Ayverdi, *z. o. y.*, s. 129).

The Turksin adlı kitapdan alınan ve H. B. Kunter ve A. Saim Ülgen tarafından neşrolunan iki resim (bak. *Fatih camii*, s. 92 ve 7 ile 8 numaralı resimler).

² Hezarfen Hüseyin Efendi için benim *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı devlet teşkilâtına dair mülâhazaları* adlı makaleme (Türkiyat Mecmuası, X, s. 365 v. dd.) ve orada zikr olunan literatüre bkz.

Matrakçı Nasuh'un *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irakeyn* adlı eserinde bulunan resim (bak. E.H. Ayverdi, z. o. y., s. 130).

Köprülü ktb., 1027 numaralı *Suyolu harita*'sındaki resim (bak. Kunter ve Ülgen, z. o. y., 15 numaralı foto ve E. H. Ayverdi, z. o. y., s. 131).

Mimarî kaynaklar: Bugünkü camide eski yapıdan kalma parçalar.

Yazılı ve resimli kaynaklar, yukarıda kayd ettiğim araştırmalarda bulunduğundan, onları makalemizde yeniden yayınlamaya lüzum hissetmedik. Yalnız *Hezarfen Hüseyin Efendi*'nin 1069 (1669/90) yılında kaleme aldığı eserinde verdiği mâlûmatı, başka yerde çıkmadığı için burada neşrediyorum: «*Cami-i mezburun vassatı kubbe-i kebîre olub etrafında bâ'z-ı nîm kubbe ve bâ'z-ı kubbe-i tâmeleri kırmızı somaki sütunları üzere bina olunmuştur*».

2) Şimdi kaynaklardan Eski Fatih Cami'inin şekli hakkında öğrendiklerimizi gözden geçirelim:

Lorich'in çizdiği panorama, *Suyolları harita*'sında bulunan resim ve *The Turksin* adlı eserden alınan, fakat maalesef iyi çıkmamış olan fotoda; ortada bir kubbe, onun yanında üçer küçük kubbe ve güneyde bir yarım kubbe görüyoruz. Bu resimler arasında tek önemli fark, Lorich ve *The Turksin*'in resimlerine göre mihrab kısmının, nasıl olduğu pek belli olmayan bir şekilde, bir çıkıntı teşkil etmesidir. Bu çıkıntı bize ne kadar \perp -plân camilerini hatırlatırsa da³ Fatih Cami'ini bu gruba dahil etmek mümkün olmadığı yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Büyük kubbe ve yarım kubbeden de bahs eden Evliya Çelebi gibi, Ayvansaraylı Hüseyin Efendi de büyük kubbenin dört tane paye üzerinde durduğunu anlatmaktadır. Bunlardan mihraba yakın olanlar pilpaye olup öbürler ise, cami yıkıldıktan sonra avluya gömülen sütunlar idi. Hezarfen Hüseyin Ef. ise, büyük kubbeden başka, yalnız bâzı küçük kubbelere değil, bâzı yarım kubbelere de bahs etmektedir. Birinci Mahmud'un yaptırdığı ve bugün Fatih'in ismini taşıyan kütüphanede bulunan iki yazma-

³ Nitekim bunu E. Mamboury'sin (*Istanbul Touristique*, İst. 1950, s. 412), bu şekilde kabûl ettiği anlaşılıyor.

da bu kütüphanenin «*ittisal-i cidar-ı cami-i şerif-i Ebülfeth Sultan Mehmed Han*»da bulunduğunu anlatan kayıtlar vardır. *Nuruosmaniye cami'i tarihi*'nde okuyabildiğimize göre Eski Fatih Cami'inin kubbesi, Ayasofya ve Süleymaniye'ninkinden sonra İstanbul cami'lerinin en büyük kubbesi idi. Buna karşılık *Hadika müellifi*, yeni cami'e eskisine nazaran «*vus'at-i azime geldiği ayan*» yani bellidir diye haber vermemiştir.

Eski yapıdan kalmış artıklarına gelince bunlar avlu, cümle kapusu, minarelerin alt kısmı ve -E.H. Ayverdi'ye göre- mihrabdır.

3) Kaynaklardan cami'in eski şekli hakkında en mühim mâlûmatı böylece belirttikten sonra, bu konuyu incelemiş olanların vardıkları sonuçları - yine pek kısa olarak - hülâsa edelim:

Eski Fatih Cami'inin plan şemasını tesbit edip ortaya çıkarmak şerefi Mehmed Ağaoğlu'na aittir (bk. plân No. 3). Ölçülerin ve tafsilatın nazar-ı itibara alınmamış olduğu bu rekonstruksiyon esas itibariyle kabul edilmiştir. Bununla beraber cami'in gerçek büyüklüğü ve çehresi henüz araştırılacak bir konu olarak kalmıştı. Bu işde K. Wulzinger'in bilgili fakat tamamen nazarı makalesi bize yardım edemez. Buna karşılık H. B. Kunter ve A. Saim Ülgen'in beraber yazdıkları araştırma dikkate değer. Rekonstruksiyon plânlarını hazırlarken (bk. plân No. 4) bilhassa şu noktaları gözönünde bulundurdıkları anlaşılıyor: Avlu ile cümle kapusunun ve minarelerin alt kısımlarının eski olması; mihrab duvarının yeni olması; yeni cami'in eski yapıya nazaran büyük olması (*Hadika*'ya göre). Bundan başka müellifler, Fatih ve Gülbahar Hatun türbelerinin eskiden daha kuzeyde bulunup cami genişletilmiş olduğu için bugünkü yerde yeniden yapıldığını öne sürüyorlar. (Fakat iki türbenin bugünkü manzaralarıyla her ne kadar 18. asrın eseri olduğu belli ise de bu iddianın yalnız olduğunu biraz sonra göreceğiz). Ben ise, yukarıda zikrettiğim makalemde ölçü meselesine temas etmeden Hezarfen Hüseyin Ef.'in verdiği mâlûmatı şu şekilde aydınlatmağa çalıştım: Bu metinde zikredilen 'nîm' kubbelere sözlerinden maksad, kible tarafındaki büyük yarım kubbeden başka -ancak Konya'daki Selimiye c. plânında görülebildiği gibi -cümle kapusu kısmının solunda ve sağında mevcûd yarım kubbelere olabilir. Bu kaydı bilemiyen Riefstahl'da Eski Fatih C. plânının esasına göre yapılan Konya Selimiye'sinden bahsederken (bak. plân No. 2), M.

Ağaoğlu'nun, büyük kubbe ve yan kubbelerin ilk sırasını doğrudan doğruya şimal duvarına bağlayan rekonstruksiyon plânının bu bakımdan tatminkâr olmadığına işaret etmiştir. Demek ki onun bu itirazı Hezarfen Hüseyin Efendi'nin sözleriyle teyid edilmektedir ve Eski Fatih Camii plânının buna göre tashiî edilmesi icab ediyor. — Nihayet E. H. Ayverdi konumuzu yeniden ve esaslı bir şekilde ele almıştır. Yazdıkları dikkatli okunduğu zaman, müellifin neşrettiği plânı çizmek için bilhassa şu noktalara dayandığı görülüyor: *Nuruosmaniye tarihi*'nde Fatih Camii kubbelerinin büyüklüğü hakkındaki mâlûmat ve Fatih kütübhanesinin cami duvarı ile birleşik olduğuna dair iki yazmada bulunan kayıtlar. Buna E. H. Ayverdi'nin mihrab hakkındaki iddiasını ilâve etmek lâzımdır. Müellif diyor ki, mihrab üslub bakımından eski olduğu gibi bugünkü sağlam durumu da, onun asıl yerinden sökülmemiş, mimar Saim Ülgen'in dediğinin hilâfına başka bir yerde yeniden kurulmamış olduğunu teyid etmektedir. Bu problem ancak mimarlar, hem de eski eserlerle çok uğraşmış olan mimarlar tarafından halledilebileceğinden meseleyi olduğu gibi anlatmakla iktifa ediyoruz. Zaten ikinci noktayı kabul ettikten sonra bu ihtilâfın çözümlenmesinin ancak nazarı bir önemi kalıyor. E. H. Ayverdi, Saim Ülgen'in rekonstruksiyonunu çürütmek ve kendi nokta-i nazarını desteklemek için ayrıca şu fikirleri öne sürüyor (s.137): "... cami duvarlarını şadırvan [yâni avlu] duvarından daha içerde kabul etmek, bir an için bile doğru olmazdı... cami daha dar, avlu daha geniş olsun, bu mümkün değildir, kabul edilemez. Bu takdirde esas kitleyi itmam eden tâli unsur birinci plâna geçmiş olur ve camii söndürür. Ehemmiyetli bir camide bu tarz-ı hâl görmedim," diyor. Yazarın "ehemmiyetli bir cami," ibaresi ile ne kasdettiğini pek anlayamamakla beraber avluların, bilindiği gibi, camî ile aynı genişlikte olup bütünü çevirerek, külliyelerde de dış ve iç haremde ibaret olmak üzere bir kaç çeşidi olduğunu hatırlatalım. Daha geniş olan bir avlunun "camii söndürmediğini," göstermek için, Sokullu Mehmed ve Ahmed paşa camilerinden başka Mimar Sinan'ın en parlak başarılarından biri olan Mihrimah camii'ni zikretmek kâfi geliyor⁴.

⁴ Hattâ bir dereceye kadar İstanbul Bayezid camii'ni dahi burada zikredebiliriz. Gerçi avlu ve asıl cami aynı genişliktedir, fakat sağa ve sola uzanan

Burada ayrıca Konya'daki Selimiye Camii'ne işaret etmek lüzumudur, çünkü minare kısımları ve onlarla beraber son cemaat yeri, 33, 60 m. genişliğinde olan yapı kütlesine göre her iki tarafa 180 cm. lik birer çıkıntı teşkil etmektedir. Gerçi bu camii'nin bugün avlusu yoktur, fakat Konya Selimiye'sinin bütün esaslı noktalarında Eski Fatih camii'nin bir tekrarı bulunduğunu düşünürsek, bu cihet bizim için bilhassa önem kazanır. Üstelik bu camii'nin Evliya Çelebi'nin zikrettiği Sultan Süleyman Han Camii ile bir olması ihtimali pek büyüktür. Çünkü Konya'da bir Sultan Süleyman Camii'nden habermiz yoktur. İşte bu cami - Evliya Çelebi'ye göre - iki minare ile vâsi bir avluya malikdi.⁵ - E. H. Ayverdi'nin başka bir itirazı da şudur (s. 140): "Yeni bina, eskisinden yarılar da daha dar olduğu halde *Hadika* müellifi neden "vaz-ı kadîmesinden haremine vus'at-i azîme geldiği âyandır," demiştir. Bir kerre harem camii'nin etrafına denir, esas kitleye (harîm) ismi verilir Bu tabirin doğurduğu tereddüdü izale zımında harîm olarak kabul edelim Fevkanî mahfiller sahâ % 25 ilâve ettiği gibi irtifa'en de cami eskisinden beş altı metre daha yüksektir. Harim zemin itibariyle daralmış ise de ikinci kata ilâve sathlarla yekûnu itibariyle fazlalaşmıştır. Eğer cami duvarından tevsi⁶ olursa idi iftiharla yazardı; çünkü maksadı yaşadığı devri, yapılan yeni inşaat yolile daha parlak göstermekdi, ve saha büyümediği içindir ki, haremine vus'at gelmiştir, diyemiyerek "geldiği âyandır," tarzında mübhem bir sözle işi takdire bağlamıştır.... Binaenaleyh bu kayıtdan camii'nin zemin sahası itibariyle büyütüldüğü manası çıkmaz.

E. H. Ayverdi'nin bu fikirlerini kabul ve tasvib etmek bir hayli güçtür. *Hadika* müellifinin sözlerinin altında gizli bir maksad aramak tamamen lüzumsuzdur. Ayvansaraylı Hüseyin Ef.'nin

dar yan kısımlar dış tesiri bakımından avlu ile asıl cami arasındaki irtibatı kesip minareleriyle bütününe özelliğine büyük ölçüde iştirâk etmektedir, nitekim Mehmed 'Aşık b. 'Ömer'in *Menâzirü'l-avâlim*'inde (Halet Ef. [Süleymaniye] Ktb. Nr. 616/II, v. 39 b) şöyle bir mütalâa buluyoruz: «Her bir minare ile camii'nin beyninde ... birer darüzziyâfe vardır ki iki üç fersah mesâfede bu minareler beyninde olan kubbe-i camii'den bu minareler dür görünür gûya ki bu minareler bu camii'ne deşildir».

⁵ *Seyahatname*, c. 3, İstanbul, 1314, s. 21; Topkapı Sarayı Müzesi Bağdad Ktb., Nr. 300 v. 9 a ve Nr. 305 v. 12 a'da da Sultan Süleyman Han camii'nde bahsedilmektedir.

ne söylemek istediği, şüphe edilemeyecek kadar sarıdır: Eski cami'e nazaran yeni cami daha geniş, daha ferahdır. Çünkü bilindiği gibi vüs'at kelimesinin manası evvel emirde «genişlik, bolluk»dur, almanca, "Weite, Geräumigkeit,, fransızca "ampleur,, ingilizce "largeness, amplexness,,. Bu "vüs'at,, gerek cami'in içini büyütmekle gerek yapıyı yükseltmekle olur. Yeni Fatih Cami'inin eskisine göre daha büyük olup olmadığı meselesine fazla önem vermemekle beraber Hüseyin Efendi'nin bu ibaresinden "camiin zemin itibariyle büyütüldüğü manası çıkmaz,, demeğe hakkımız yoktur. Kaldı ki eski cami'e nazaran - nisbeten basık yan kısımlarıyla-yeni cami'in çok daha geniş, ferah bir mekân tesiri yarattığı şüphesizdir. Buna mukabil türbeler meselesinde (bak. yuk.) Saim Ülgen'in yapıldığı 1949 senesinde yapılan tamir esnasında anlaşıldı, çünkü sıvalar döküldükten sonra eski duvardan kalma bir kısım meydana çıktı.- Şimdi E. H. Ayverdi'nin rekonstruksiyon plânını (bak. plân Nr.5) nasıl çizdiğini kendi ağzından dinliyelim (s.137): "Ölçtüğümüz... gömülü granit direklerin alt kısmı 1,60, üstü 1,50, tulleri 6,60 m. idi⁶, üzerlerine 1,20-1,30 irtifaında bir başlık tasavvur ederek 1,80-200 metre genişliğinde bir kemerle kubbe üzen-gisine ulaşıldı. Sathan iki yan duvar arasındaki... 54 metreden orta sütunlar üstündeki iki kemerin 4 metre kadar genişliğini tenzil ettikten sonra gelecek mesafeyi aşağı yukarı dörde taksim ile birerini yanlara ikisini ortaya vermektedir. Yani 25-26 metre civarında bir neticeye varılır ki yukarda... Nuruosmaniye kubbesiyle yaptığımız mukayese sonunda tıpatıp uymakla, istikrafi usulün neticesi tevsik edilmektedir. Kubbenin kible duvar fevkindeki mesnedi için iç duvar yüzünde 3,50 metre çıkıntı olan tak kapının vaziyetine uymak ve dafiaya karşılık temin etmek üzere 2 metrelik kadar iç payeler ve bunları bağlayan bir kemer lâzım gelir. Bundan sonra 26 m. lik orta kubbeyi çizmek takriben 3,5-4 metrelik haçvarf ayaklarla mihrab yarım kubbesine vararak onu da ekleyince kubbe duvarından mihrab duvarına doğru 45 metre-

⁶ Buna mukabil bizim ölçülerimize göre uzunlukları 6 metre ve - yalnız bir tarafını ölçtüğümüz - kuturları 1,56 metredir.- Bu vesile ile şuna işaret etmek istiyorum: 1949 senesinde Fatih Cami'inin tamiri esnasında Karadeniz tarafında bir kaç metrelik yerin toprağı kaldırılmış, altında gayet kalın tuğla taş karışık bir duvar meydana çıkmıştır. Bu duvarın ne için inşa edildiğini bilmediğim gibi buna dair de hiç bir bilgi edinemedim.

yi müteceviz bir noktaya vâsıl oluruz ki o da bugünkü duvar yerinden başka bir şey değildir... Binaenaleyh yeni bina eskisinden geniş değil daha dardır».

Bu şekilde gayet mantiki bir rekonstruksiyon meydana çıkmış bulunuyor (Plân No. 5). O halde şöyle bir durum karşındayız: Nuruosmaniye tarihinde kubbe hakkında verilen mâlûmatı ve bununla Ayverdi'nin çizdiği plânı kabul ettiğimiz takdirde, Hezarfen Hüseyin Ef.'nin haber verdiği ve Konya Selimiye'sinde gördüğümüz küçük yarım kubbeler için yer kalmadığı gibi eski cami'in, yeniden daha küçük olmasına imkân da yoktur. Demek ki ya Nuruosmaniye müellifi haklıdır, ya Hüseyin Hezarfen. Bu meselede kaynakların hangisine daha fazla güvenebiliriz? Cevap güç değildir, mimarî problemlerle ancak tesadüfî olarak meşgul olan Hezarfen Hüseyin Efendiye değil bilakis tek bir cami'in yapılışına dair bir kitap yazmış olan Nuruosmaniye tarihi müellifine. Fakat şu var ki bu cevap prensip itibariyle ne kadar doğru ise de Nuruosmaniye tarihinde verilen mâlûmatı yine de ihtiyatla karşılamak gerekir. Onun müellifi, bilgisini kendi ölçülerine göre değil "erbab-ı fânun ve ehl-i vukufun verdikleri cevaba göre,, beyan etmektedir. Üstelik bugün bile aynı yapı hakkında verilen ölçülerin az çok değişiklik gösterdikleri erbabınca bilinir. Misal olarak işte Fatih Cami'ini alalım!

Avlunun genişliği - duvar kalınlığı dahil olmak üzere - Gabriel (*Mosquées de C., s. 382*)'de 54-54, 25 m; Gurlitt, *z. o. y.* de 54, 50 m; E. H. Ayverdi'de 57 m (*Fatih devri mim., s. 133*) ve A. Saim Ülgen'de 57, 50 m, (*Fatih camii*, levha 16) yâni 3-3, 50 m. kadar fark! Bu rakamlardan hangisinin doğru olduğu bizi burada alâkadar etmez (zaten elimde olan plânlardan rakamları yüzdeyüz emin bir şekilde çıkarmak imkânsızdır); maksadımız sadece, tam rölöveye dayanmayan bu ölçülerin nasıl birbirinden ayrıldığını göstermektir. Durum, bizim zamanımızda bu merkezde iken *Nuruosmaniye camii tarihi* müellifinin başkalarına atfen verdiği büyüklük sırasını tam hakikate uygun telâkki etmek herhalde doğru bir şey olmasa gerek! Bu kaynaktan hataya düşmeden çıkarabileceğimiz sonuç şudur: Ayasofya ve Süleymaniye kubbelerinden sonra Eski Fatih Cami'inin kubbesi diğer İstanbul camilerinin kubbeleri arasında en büyüklerinden biri idi.

4) Bunu gözönünde tutarak biz de bir hesap yapalım: E. H.

Ayverdi ile beraber Eski Cami'in uzunluğunun bugünkü gibi olduğunu kabul edebiliriz, yani 48, 70 m. Yine E. H. Ayverdi'nin yaptığı gibi duvarların kalınlığı ikişer m. ve kemerin kalınlığı 2,5 m. yani 6,5 m. ile hesap edelim. Kubbenin kutru 24 m. küçük kubbelerin kutru 11,30 m. olsun (Ayverdi'nin rakamları: 26 ve 12, 12,5 m), demek: 6,5 ve 24 ve 11,3 = 41,8 m. Bunu 48, 70 m. den çıkardıktan sonra 6,9 m. kalıyor ki bu Hezarfen'in bahsettiği ve Konya Selimiye'sinde gördüğümüz küçük yarım kubbeler için yeter. Cami'in genişliğine gelince: Duvarların ve iki kemerin kalınlığı ikişer m. olmak üzere (E. H. Ayverdi'ye göre duvarlar 1,40 ar m. ve kemerler 2 şer metredir) 8 metre eder, büyük kubbe 24 m. iki yan kubbe 22,60 m.; toplam: 54,60 m., yani avlunun genişliğinden (E. H. Ayverdi'nin ölçülerine göre) 2,40 m. az. Bu fark, her iki tarafta 120 sm. olmak üzere minare kısımlarının teşkil ettiği çıkıntı olarak izah edilebilir.—Bu şekilde kaynakların verdiği malûmatı zorlamadan birleştirmeğe muvaffak olduk. Üstelik Eski Fatih Cami'inin plânına göre inşa edilen fakat E. H. Ayverdi tarafından zikr edilmeyen Konya Selimiye'si de, rekonstruksiyonumuzun doğru olması ihtimalini büsbütün kuvvetlendiriyor. Bununla beraber şunu kesin olarak belirtmek istiyorum ki verdiğimiz bu plân bir yaklaştırmadan başka bir şey değildir ve olamaz. Bunu yalnız bir küçük misal ile izah edeyim: Yukarıda, yan duvarların ve kemerlerin kalınlığını E. H. Ayverdi'nin 1,40 ar ve 2 şer metre olarak, benim ise 2 şer metre ile hesabladığımızı gördük. Şimdi bizim ölçülerimiz doğru olarak kabul edildiği takdirde E. H. Ayverdi'nin plânı önemli bir değişikliğe uğrayacak, çünkü duvarlar kalınlaşınca, ya avlu camii'den 120 cm. daha dar olacak yahut orta kubbe ona göre küçülecek ve böylece büyüklük itibarıyla üçüncülükten çıkacaktır.

Biz ne kadar gayret edersek edelim, tamamlayıcı bilgi veren yeni kaynaklar bulunmadıkça en güzel rekonstruksiyon plânlarımız, biraz evvel söylediğim gibi, bir yaklaştırmadan ileriye gidemeyecektir.

II

Eski Fatih Cami'i plânını izah meselesine gelince Mehmed Ağaoglu bu plânı Bursa I-şema camilerine bağlamak istemiştir.

Bu izah - son zamanda E. H. Ayverdi'den başka - hemen hemen istisnasız kabul edildiği halde yine de doğru olmasa gerektir⁷.

Türk menbalarından öğrendiğimize göre Sultan Mehmed II, kendi ismini taşıyan cami ile Ayasofya'yı geçen yahut hiç olmazsa onun ayarında olan bir eser yaratmak istemiş, hatta getirilen sütunları kesmekle binanın yüksekliğini azalttığı için cami'in mimarı olan Sinan-ı Atik'i ağır bir surette cezalandırmıştır⁸.

Hükümdarının bu iddialı isteklerini az çok yerine getirebilmek için mimar hangi yolu takib edebilirdi? Şüphe yok ki Bursa mimarisinin ananelerinden faydalanması imkân dahilinde olurdu — meselâ daha sonra, yani 1486 yılında Amasya'da inşa olunan Bayezid c.'de olduğu gibi. (Bununla beraber burada, bu şehre has bir yapı geleneğinin de mevcut olduğu unutulmamalıdır⁹). Fakat Mimar Sinan için Bursa değil, ancak yapı tarihinde de büyük bir rol oynamış olan Edirne; ona çıkış noktası olabilecek vasıfları gösteriyordu. Gerçekten orada, o tarihe kadar inşa olunan camilere nazaran ileriye doğru büyük bir hamlenin eseri olan Üç Şerefeli Cami ile örneği olabilecek bir bina bulabilmiştir. Nitekim Eski Fatih C. ve Konya'daki Selimiye C. 'in plânlarını gözden geçirirken, Üç Şerefeli C. 'in plân şeması önümüze çıkıyor: bir merkezî kubbe ve yanlarında ikişer daha küçük kubbe (plân nr. 1). Bu plân-mimara, büyük kubbeyi taşıyan mikâb şeklindeki kısmı lüzumlu gördüğü ve zamanının teknik bilgisinin müsaade ettiği

⁷ Bkz. meselâ E. Diez, *Türk San'atı*, İstanbul, 1946, s. 188 v.d. Burada ayrıca I-plân camii'lerinden olan Atik Ali Paşa Cami'inin, Fatih Cami'inin plânına göre inşa edildiği iddia ediliyor (Buna mukabil Silivri'de 989/1632 33 yapılan ve literatürde şimdiye kadar zikr edilmemiş olan Pirî Paşa C., Atik Ali Paşa C.'nin şemasına göre bina edilmiştir).

⁸ Bkz. F. Giese, *Die osmanischen Chroniken*, Breslau 1922, s. 98 v. dd.; Behiştî mahlaslı Sinan Çelebi'nin *Tarih-i Âl-i Osman*, Yazma, Londra Brit. Mus., Add. 7869 (Rieu, CTM, s. 44, v. dd.), var. 128 b v. dd.; Dursun Beğ, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, İstanbul, 1230, s. 63; Sa'î, *Teskiretü'l-bünyân*, İstanbul, 1310, s. 76; Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, I, Yazma, İst. Univ. Ktb. T. Y. No. 39, v. 47 a v. dd. (Burada anlatılan efsanevi mahkeme-duruşması mathu'da olmadığı halde H. H. Russack, *Byzanz-Stambul, Märchen vom Goldenen Horn* adlı kitabında, Berlin 1941, s. 105 v. dd.'da almanca olarak neğrolanmıştır). Ayrıca bkz. İ. H. Konyalı, *Fatih'in mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atik)*, İstanbul, 1953, 49 v. dd.

⁹ Bkz. Anhegger, *Zur Stellung einiger Städte innerhalb der osmanischen Baugeschichte vor Sinan*, Fuad Köprülü Armağanı, İst. 1953, s. 9 v. d.

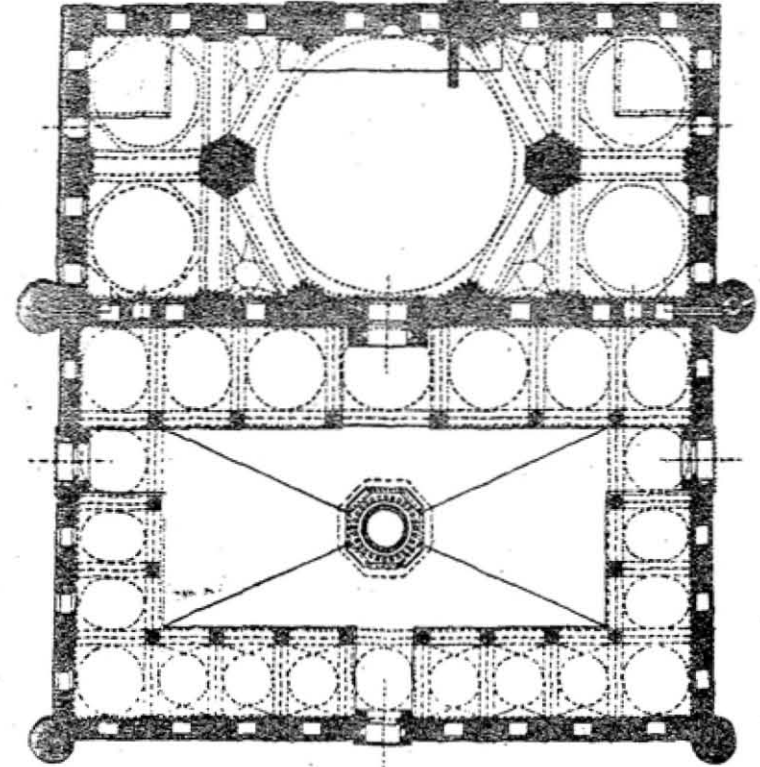
kadar yükseltmek imkânını vermiştir. (Daha sonraki devirlere âid örnekler Manisa'da 1522 tarihli Sultan Cami'i¹⁰ ve sözü geçen Selimiye). Öbür taraftan aynı plân, genişliği ve derinliği arasında mevcut olan kat'î nisbetleriyle yapıyı, mimarın istediği gibi büyütmeğe müsaid değildi. Bu zorluğu giderebilecek hâl çaresi, yarım kubbeleriyle Ayasofya'da gözünün önünde duruyordu¹¹. Merkez kubbeye, büyükçe bir yarım kubbe, yan kubbe sıralarına birer kubbe ilâve etmek suretiyle murabbaya yakın bir plân meydana gelmiştir¹². Böylece cami'e iç tesiri bakımından bir mekân vahdeti sağlayabildiği gibi merkez kısmını yukarıya doğru kaldırmakla Osmanlı yapı tarihinde daha önce raslanamayan bir dış tesiri yaratmağa muvaffak oldu. Eski Fatih Cami'i sonraki Selâtin cami'lerinin âhenk ve zarafetini henüz gösterememekle beraber kendi zamanı için pek önemli ve yol gösterici bir âbide olmuştur. Mimar Sinan-ı Atik'in büyük bir üstad olduğunu göstermek için zaten külliye'nin umumî plânı ve bu plânın tatbikini tedkik etmek kâfi geliyor. Sinan aynı zamanda eseriyle Osmanlı mimarisinde artık hâkim olacak olan yeni mimarî zihniyetin (Baugesinnung) ilk nûmunesini vücude getirebilmiştir. Bu yeni mimarî zihniyet ise o devirde vukubulan kültürel ve içtimaf değişiminin yalnız bir tezahürüdür¹³.

¹⁰ Bkz. Anhegger, *Beiträge zur frühosmanischen Baugeschichte*, s. 21 v.d. ve resim No. 51.

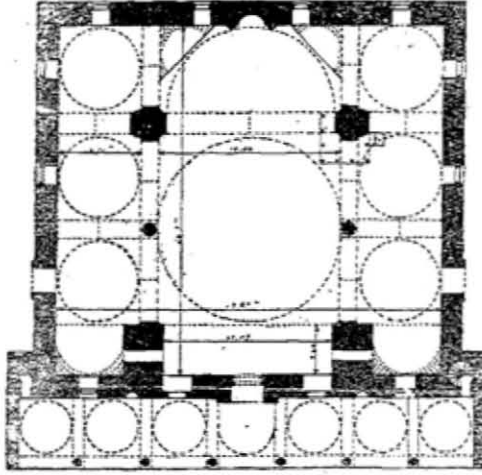
¹¹ Yoksa yarım kubbeler Osmanlı mimarisinde fetihden önce de kullanılmakta idi; meselâ Tire'de, aslen Mevlevihane olarak 845-1446 senesinde inşa edilen Yahşi Paşa Cami'i yahut Yeşil İmaret zikredilebilir (Bu son mâlûmatı Tire'nin tarihi ile yakından meşgul olan tireli Bay Şükrü Toprak'a borçlu olub burada da ona teşekkür etmek istiyorum).

¹² Kahire'de 1610 yılında bina edilen al-Malîkah Şafiyyah Cami'inde başka bir yoldan gidilmiştir, bkz. M.S. Brîgs, *Muhammedan Architecture in Egypt and Palestine*, Oxford 1924, s. 139 ve benim *Beiträge* s. 30 ve 57 numaralı plân.

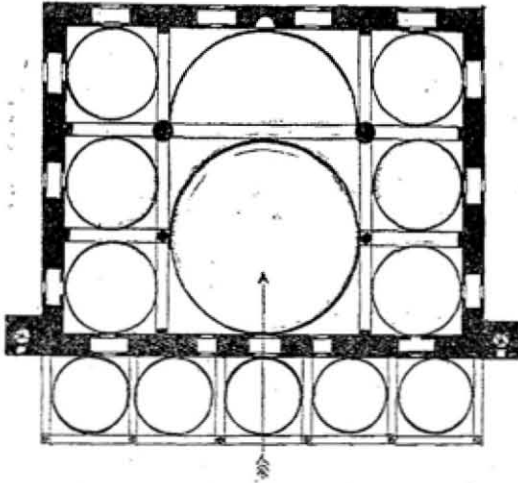
¹³ Bu meseleden topuk olarak başka bir fırsatta bahsetmek niyetindeyim. Şimdilik hazırlık mahiyetinde olan şu makalelerime bkz.; Mimarî için: *Zur Stellung einiger Städte in der osmanischen Baugeschichte vor Sinan*, Fuat Köprülü Armağanı, İst. 1952, s. 5 v.d.; *Neues zur balkantürkischen Forschung*, ZDMG, c. 108, s. 84 (ayrıca İA'nın *İzmit* maddesine bkz.) — Edebiyat için: Beynelmîlîl Sosyologlar kongresinde, Eylül 1952 İstanbul'da verdiğim konferans: *Soziale Probleme bei der Entstehung des Hochosmanischen* (Türkçe olarak, basılmakta olan Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, c. V'de çıkacak); *Selâtinname müellifi Kemal*, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, IV, İst. 1952, s. 452 v.d. ve basılmakta olan *Fatih devri şairlerinden Sarıca Kemal* adlı kitabımın önsözüne.

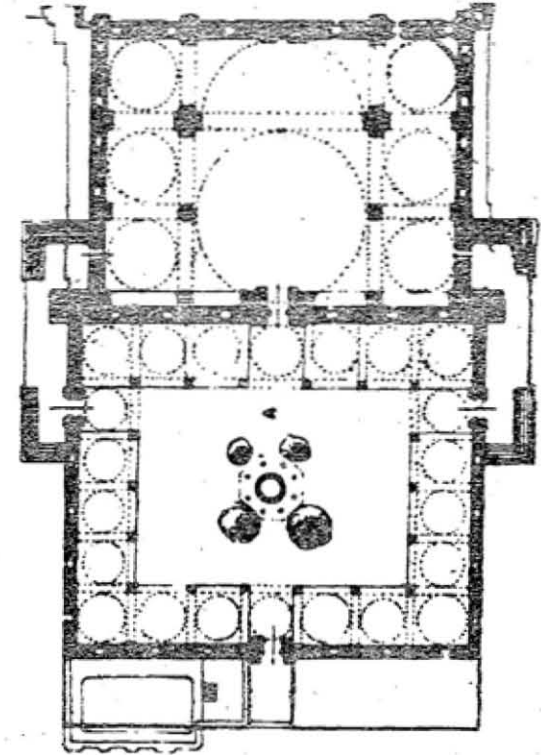
1 — Edirne, Üç Şerefeli Cami'in plânı (C. Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, Or. Arch. I'den)

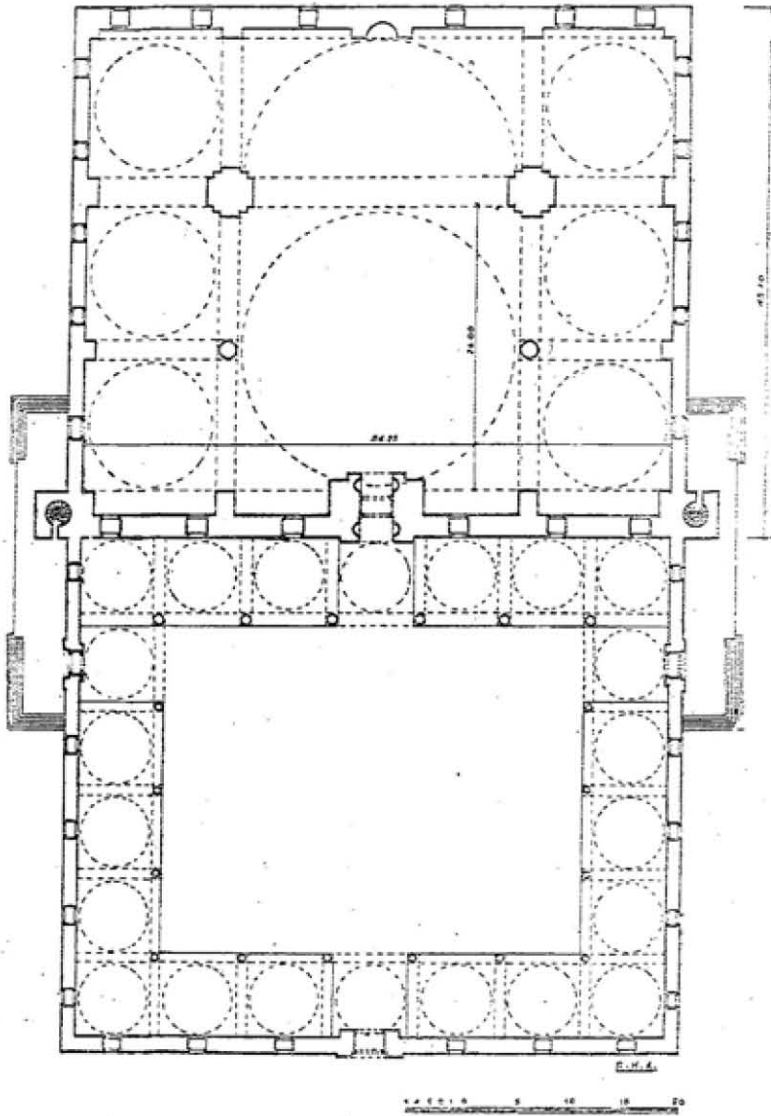
2 — Konya, Selimiye Camii'nin plânı (R. M. Riefstahl'dan; bkz. s. 150)

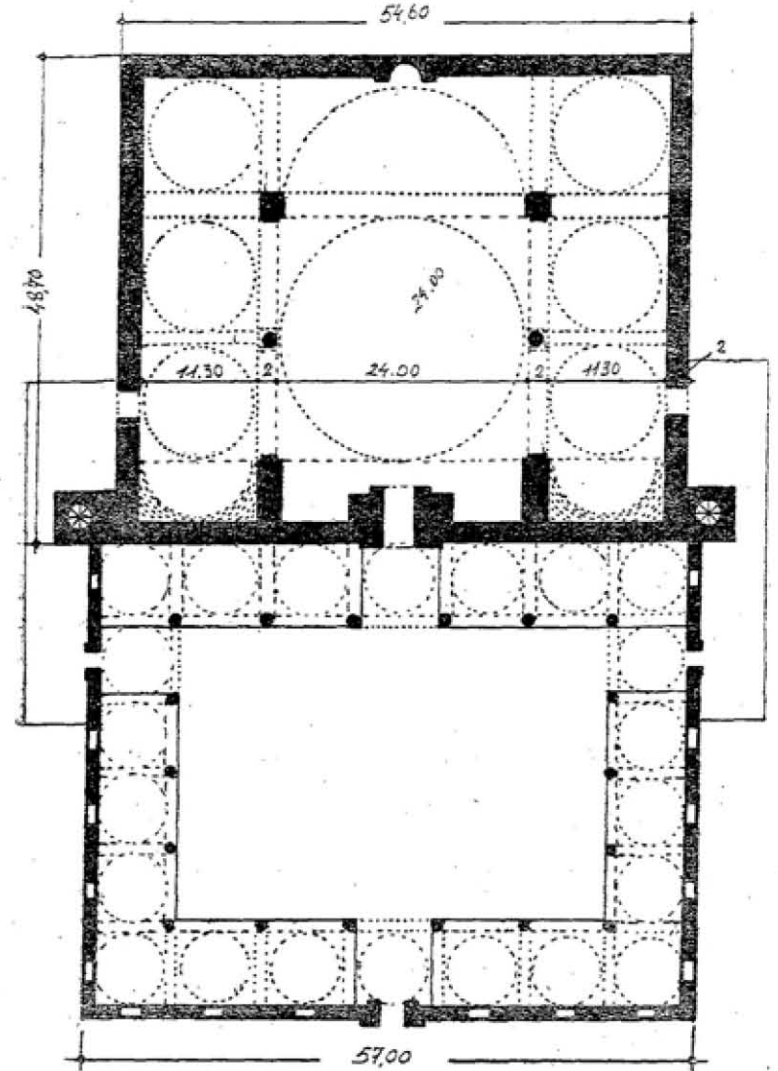
3 — Eski Fatih Camii'nin plânı (M. Ağaoglu'na göre; bkz. s. 148)

4 — Eski Fatih Camii'nin plânı (A. Saim Ülger'e göre; bkz. s. 148)

5 — Eski Fatih Camii'nin plânı (E. H. Ayverdi'ye göre; bkz. s. 151)

6 — Eski Fatih Camii'nin plânı (R. Anhegger'e göre; bkz. s. 153)